

Н. В. Федорченко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕЖИВАНЬ: ІСТОРІЯ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Аналізується проблема методів дослідження особистісного переживання. На основі аналізу концептуальних підходів до цього феномена серед конкуруючих методологій виокремлено основні періоди вивчення переживань. Особливу увагу приділено протистоянню між пояснювальною та описовою парадигмами і, відповідно, між кількісними і якісними методами.

Ключові слова: інтроспекція, експериментальна психологія, психодіагностичні методики, феноменологія, якісні методи.

Анализируется проблема методов исследования личностного переживания. На основе анализа концептуальных подходов к этому феномену среди конкурирующих методологий выделены основные периоды изучения переживаний. Особое внимание уделено противостоянию между объяснительной и описательной парадигмами и, соответственно, между количественными и качественными методами.

Ключевые слова: интроспекция, экспериментальная психология, психодиагностические методики, феноменология, качественные методы.

The problem of personal emotional experience research methods is being analyzed. Based on analysis of the conceptual approaches of this phenomenon among the rival methodologies, the main periods of emotional experience studies have been highlighted. Much of attention was driven to the confrontation between the explanatory and descriptive paradigm and, consequently, between the quantitative and qualitative methods.

Key words: introspection, experimental psychology, psychodiagnostic methods, phenomenology, qualitative methods.

Проблема. На теренах сучасної психологічної науки переживання набуло статусу важливого механізму суб'єктивних трансформацій і смислотворення, дієвого інструменту побудови осмислених стосунків зі світом, а тому актуальність і доцільність досліджень цього особистісного феномена не викликає жодних сумнівів, ба навіть більше – за словами В. М. Розіна, неможливість пояснення таких фундаментальних фактів психічного життя особистості, як, наприклад, переживання творів мистецтва, є “однією з причин кризи сучасної психології” (цит. за: [18, с. 189–190]).

Переживання стало предметом вивчення психологічної науки вже досить давно, однак проблема пошуку оптимальних методів до-

слідження цього феномена і досі не вирішена. Так, останніми десятиліттями стрімко поширюється ідея про недоречність використання лабораторних (кількісних) методів у дослідженні особистісних переживань, натомість усе більшу підтримку здобуває якісна методологія з її специфічними прогресивними методами.

З огляду на це *метою статті* є аналіз переваг і недоліків основних методів, що застосовувалися в різних напрямках психології для вивчення переживань особистості.

На початку 90-х років ХХ ст. на актуальності ґрунтовних досліджень методичного інструментарію для наукового аналізу переживань наголошували С. Кріпнер і Р. де Карвало. У статті, надрукованій у психологічному журналі за 1993 рік, вони зазначили, що психологічний світ саме займається пошуком систематизованих методик дослідження переживань людини у конкретних життєвих ситуаціях (див. [17, с. 143]). Слід зауважити, що цей пошук триває вже не одне століття, однак проблема методу й сьогодні залишається однією з основних причин, чому переживання є “загадковим”, малодослідженим феноменом.

На наш погляд, можна виокремити такі основні періоди вивчення переживань (кожен з них зосереджується навколо певного методу дослідження як провідного): інтроспективний, асоціативний (в основі – психоаналітичні ідеї), експериментальний, психодіагностичний (анкети, опитувальники, проєктивні методики) і, нарешті, період застосування якісних методів.

Заздалегідь передбачаючи можливі непорозуміння щодо хронології викладу, одразу ж зазначимо, що виокремлення згаданих періодів відбувалося не за часовими параметрами, а на основі аналізу “великого методологічного протистояння”, що існувало між експериментальною психологією і психологією народів (В. Вундт), пояснювальною і описовою (розуміючою) психологією (В. Дільтей), позитивістською і феноменологічною методологією. Коли панівні позиції в психології займала експериментальна парадигма (з опорою на методах природничих наук), переживання викреслювали з переліку можливих об’єктів психологічного дослідження; коли ж “пальму першості” отримували герменевтика і феноменологія, увага психології знову була звернена до проблеми переживання (якісні методи). Перехідні періоди – час зіткнення двох методологій – позначалися появою нових методів, у яких суб’єктивність герменевтики поєднувалася з експериментальними принципами точності і об’єктивності методів дослідження (наприклад, опитувальники). Отже, розгляньмо докладніше перший із згаданих періодів – *інтроспективний*.

У часи, коли інтроспекція отримала роль основного інструменту психологічних досліджень, завдання цієї науки полягало в тому, щоб за допомогою внутрішнього споглядання психічних образів, думок, переживань описувати різні форми душевного життя і психічних явищ [6].

Найбільш плідно в межах психології свідомості розроблялися чотири дещо відмінні між собою за змістом варіанти цього методу: структурна інтроспекція (В. Вундт, Е. Тітченер), самоспостереження акту (Ф. Brentano), функціональне самоспостереження (Г. Еббінгауз, В. Джеймс), процесуальне самоспостереження (Вюрцбургська школа на чолі з О. Кюльпе) [15, с. 53]. Завдяки тому, що В. Вундт поєднав згаданий вище метод з лабораторними й апаратними методиками, інтроспекція перетворилася ще й на один з основних методів дослідження свідомості людини в межах сформованої наприкінці XIX ст. експериментальної психології [13]. Однак на ранніх етапах формування наукової психології експеримент виконував суто допоміжні функції, тоді як роль провідного методу все ж належала інтроспекції [15, с. 54].

Згодом у результаті активного практичного застосування методу самоспостереження стали помітними його значні недоліки, у першу чергу – у відповідях досліджуваних не було повторюваності, що унеможливило спроби будь-яких узагальнень [14]. Це призвело до того, що на початку XX ст., коли змінилися та розширилися об'єкт і предмет психології, а також з'явилися нові напрямки психологічних досліджень, інтроспективний метод був затаврований як ідеалістичний, суб'єктивний і ненауковий. Проте інтроспекція існувала й далі в психологічних дослідженнях у формі використання даних самоспостереження, рефлексивного аналізу та багатьох інших прийомів вивчення внутрішнього духовного життя людини [16]. Зокрема, ідеї інтроспективної психології пізніше стали теоретичною основою методу опитування і були безпосередньо використані для побудови особистісних опитувальників, які ми докладніше розглянемо під час аналізу психодіагностичного етапу досліджень переживання.

Вагомим внеском у теоретичне і практичне розроблення сучасного інструментарію для вивчення переживань стали ідеї, покладені А. Пфендером в основу його “суб'єктивного методу психології”, більш знаного як метод *ретроспекції*, який, власне, полягає в рефлексії над власними переживаннями. Цей дослідник критично оцінив метод інтроспекції та його можливості в психології, запропонувавши альтернативний – ретроспекцію: “Цей своєрідний факт, що ми здатні пригадувати свіжі або відносно давні психічні переживання, є щасливим фактом для психології: адже лише завдяки йому і можливе наукове дослідження психічної дійсності... Усі ті переживання, які не можна спо-

стерігати, поки ми їх переживаємо, стають доступними для знання завдяки ретроспективному погляду на минуле. Таким чином, інтроспекція знаходить необхідне їй поповнення в цій ретроспекції” (цит. за: [22, с. 350]).

Своєрідним “ізоморфом самоспостереження” – такою собі “ретроспекцією без відома свідомості” – став *метод вільних асоціацій*, використаний наприкінці XIX ст. З. Фройдом. Цей метод можна охарактеризувати як “позасвідоме самопізнання”, адже він передбачав відмову від рефлексії (що була основою психології свідомості) на користь потаємних, несвідомих проявів психіки. Це ознаменувало новий етап наукового аналізу глибинних душевних переживань, адже тепер психологія дістала доступ до важливих особистісних переживань (у першу чергу травматичних), прихованих у глибинах несвідомого.

Хоча вивчення асоціацій розпочалося ще в кінці 70-х років XIX ст. (так звані асоціативні експерименти проводили Ф. Гальтон, В. Вундт та ін.) [9], аналіз емоційно-сміслового наповнення переживань на основі вільних асоціацій був започаткований саме в межах психоаналізу (З. Фройд, К. Г. Юнг). Метод вільних асоціацій не втратив своєї актуальності і в наш час; зокрема, саме з його допомогою М. С. Волохонська вивчала серед студентів зміст переживань, пов’язаних із ситуаціями педагогічної взаємодії [7].

У другій половині XIX ст. значної популярності набула ідея *експериментальної психології*, побудованої за зразком природничих наук. Нова методологія критично поставилася і до методу інтроспекції, і до феномена переживання, і до свідомості взагалі. Так, за словами О. Конта, самоспостереження не має жодної наукової цінності, адже воно породжує лише безліч суперечливих суджень різних людей. Засновник позитивізму запропонував новий “науковий” психології новий провідний метод – “спостереження поза собою”. Ці ідеї мали величезний вплив на формування тогочасної експериментальної психології, увага якої була прикута до вивчення психофізіології відчуттів (Й. Мюллер, Е. Вебер, Г. Фехнер, Т. Юнг, Г. Гельмгольц, Е. Геринг та ін.) і яка зовсім не зверталася до психології свідомості [6].

Такі погляди були характерними і для сформованого на початку XX ст. біхевіоризму – напряму психології із вираженим природничим спрямуванням, представники якого (Дж. Уотсон, Б. Скіннер) вважали, що предметом наукового вивчення може бути лише поведінка, активність (явища, які піддаються об’єктивному спостереженню), тоді як категоріям “свідомість”, “переживання”, “осмислення” та ін. відмовляли в науковому статусі через їхню суб’єктивність і недоступність для аналізу за допомогою об’єктивних наукових засобів.

І хоча методологічні засади “об’єктивної психології” на деякий час витіснили феномен переживання за межі психологічних досліджень, основна ідея біхевіоризму, виражена у формулі “стимул – реакція”, стала фундаментом методу експерименту, який і сьогодні (так само як і метод об’єктивного спостереження) активно використовується під час вивчення суб’єктивних особистісних переживань. Зокрема, до експерименту зверталася Л. Р. Фахрутдінова, вивчаючи взаємодію переживань людини з її самістю [28, с. 38], а також Т. А. Адмакіна у своєму дослідженні амбівалентності переживання як компонента емоційної чуйності щодо музики [1].

Наступний – *психодіагностичний* – період аналізу переживань став відступом від класичної експериментальної (біхевіористської) формули, однак не вийшов за межі позитивізму. Він пов’язаний із важливими методологічними зрушеннями, адже поява нового методичного інструментарію – *особистісного опитувальника* – свідчила про визнання внутрішнього світу особистості як такого, що піддається вивченню об’єктивними методами. З одного боку, опитування було втіленням вимог експериментальної методології, оскільки психологія запозичила його з природничих наук (зокрема, опитувальники використовував Ч. Дарвін), з другого – теоретичною основою нового методу стала інтроспекція (А. Біне взагалі вважав опитування лише різновидом самоспостереження), що повернуло до кола наукових психологічних проблем концепти свідомості, переживання, особистості та ін. Слід зазначити, що перші психологічні опитувальники (розроблені Ф. Гальтоном) використовувалися для оцінки пізнавальної сфери, а не для вивчення особистісних рис. Уперше розроблений у 1919 р. Р. Вудвортсом особистісний опитувальник згодом став надзвичайно поширеним методом [2]. Сьогодні він є одним із найпоширеніших інструментів дослідження особистісних переживань. Серед дослідників, які до нього зверталися, можна назвати таких: С. В. Бакалдіна [3], І. А. Балико [4], Б. І. Додонов, С. В. Духновський [11], О. О. Прохоров і Л. Р. Фахрутдінова [20], Г. Р. Шагівалєєва [30] та ін.

Ще один метод вивчення особистості в рамках психодіагностичного етапу – *проективне* її дослідження – був започаткований у 1921 р. із виходом книжки Г. Роршаха “Психодіагностика”. Хоча фундамент проективного методу був закладений ще працями В. Вундта, Ф. Гальтона, К. Г. Юнга (їхні дослідження вільних асоціацій), перше застосування теоретичної проективної концепції до психологічних досліджень особистості належить Г. Мюррею (1938 р.), а вже наступного року Л. Франк використав термін “проективні” для позначення низки відомих на той час методичних прийомів, таких як асоціативний тест Юнга, тест Роршаха, ТАТ та ін. [5]. Проективні методики дістали

широке застосування як спеціальні техніки експериментального дослідження таких сфер особистості, які найменшою мірою доступні для безпосереднього спостереження або опитування [21], зокрема: потребої, мотиваційної, ціннісної та ін. Одним з найпоширеніших проєктивних методів на сьогодні є психомалюнок. Застосування малюнка як інструменту аналізу переживань знаходимо в працях А. М. Проніної [19, с. 82], Є. В. Хаяйнен [29] та ін.

Подальші серйозні трансформації методичних принципів дослідження переживань пов'язані з поширенням теоретичних і практичних засад *якісної* методології. Зокрема, потужним генератором нових теоретичних основ і методичних прийомів аналізу переживання став *феноменологічний* напрям філософії (Е. Гуссерль), а також заснована на його принципах феноменологічна психологія (К. Ясперс, Р. Мей, Р. Лейнг, Ф. Перлз, К. Роджерс, Ю. Джендлін, А. Ленгле та ін.). Ідеї Е. Гуссерля привернули увагу дослідників до рефлексії і змусили повновому оцінити її роль у науковому вивченні прихованих змістів свідомості. Отже, такі категорії, як “суб’єктивність”, “свідомість”, були реабілітовані, і феномен переживання знову опинився в центрі психологічних студій, адже, за словами О. М. Улановського, феноменологічне дослідження спрямоване саме на “реконструкцію структури певного переживання, смислів і ставлення людини до чогось” [26, с. 28]. Одразу ж зазначимо, що феноменологічний аналіз переживань передбачає їх вивчення безвідносно до знань про реальні характеристики предмета чи явища, які спричинили появу цих переживань. Тобто питання: “Чи є предмет насправді таким, яким ми його побачили?” – перебуває за межами проблемного поля феноменології [там само, с. 28–31].

Як ми вже згадували, феноменологічний напрям психології є однією з реалізацій якісного підходу – він так само, як і інші види досліджень цієї групи (дискурс-аналіз, наративний аналіз, біографічне дослідження та ін.), ґрунтується на використанні якісних даних – слів і висловів побутової мови. Теза про тісний зв’язок між глибиною і багатством людського переживання, з одного боку, і структурами й смислами повсякденної мови – з другого, є одним з головних постулатів якісної методології [25, с. 142], однак характер такого зв’язку активно обговорюється в наукових колах і навіть викликає серед дослідників жваві дискусії. Зокрема, учені полемізують щодо питання про можливість безпосереднього доступу до переживання. Так, Н. Дензін та І. Лінкольн заперечують можливість прямої референції, наголошуючи, що дослідник має у своєму розпорядженні лише репрезентацію переживань, мову, дискурс, наратив (див.: [24, с. 137]), тоді як Ю. Джендлін вважає, що можливість прямого звернення до пережи-

вання підтверджується вже самою здатністю людини виражати словами саме те, що її хвилює, а також умінням відрізнити не досить вдалі вислови. Тобто, за його словами, якби безпосередній доступ до власного досвіду був для нас неможливим, то нам, певно, було б байдуже, як саме називати власні переживання (див.: [26, с. 36-37]). Спираючись на вищезгадані міркування, Ю. Джендлін разом із групою колег розробив “Шкалу переживання” (The Experiencing Scale) – інструментарій для якісного аналізу переживання через вербальну комунікацію в процесі психотерапії.

Ще одне феноменологічне дослідження переживань, включене у процес психотерапевтичного супроводу, належить Л. Г. Жедуновій і Я. І. Маровій. Вивчаючи переживання людей, що перебували на одному з етапів особистісної кризи – етапі “глухого кута”, дослідниці користувалися таким методичним інструментарієм: 1) аналіз опісів досвіду переживання безвихідності; 2) неструктуроване інтерв’ю (для уточнення змісту переживань) [12, с. 148].

Варто зазначити, що в межах якісної методології *інтерв’ю* є чи не найпоширенішим методом дослідження. Зокрема, саме за допомогою якісного інтерв’ю Н. О. Деєва вивчала рефлексивні механізми переживання кризи [10]. О. М. Улановський і А. Б. Матюхіна використовували напівструктуроване інтерв’ю як основний метод феноменологічного аналізу релігійних переживань і дискурсу [27, с. 63-64].

Вважаємо доцільним згадати й про інші методи, що активно використовуються в якісних дослідженнях. Так, А. Ю. Узикова, вивчаючи ключові (такі, що викликали глибинні особистісні трансформації) переживання, досліджувала тексти творів на тему “Значуще в моєму житті переживання” (приклад роботи з *нарративом*), аналізувала автобіографічні тексти (приклад *аналізу автонаративів*), а також зверталася до *біографічного методу* [23]. Цікаво, що “людські документи” (автобіографії, продукти літературної творчості) були гідно оцінені як вичерпне джерело інформації про переживання ще наприкінці XIX ст. В. Джеймсом, який під час роботи над своєю фундаментальною працею “Різноманітність релігійного досвіду” запозичував із таких документів описи різних форм релігійних переживань (див.: [8]).

Зазначимо, що вищезгаданий *метод аналізу літературних творів* також є достатньо поширеним. Зокрема, Г. В. Горнова у своєму дослідженні переживання міста зверталася до художньої літератури і образотворчого мистецтва, шукаючи в них приклади переживань, які предметно і за змістом пов’язані із ситуаціями та подіями міського життя [там само].

Висновки. В історії вивчення переживань можна виділити окремі періоди, пов’язані з домінуванням певного методу дослідження.

Кожен із цих методів, дотримуючись принципів панівного на той час напрямку психології, зосереджувався лише на одній із сторін цього багатогранного феномена, а отже – жоден із них не може претендувати на абсолютну надійність, валідність та універсальність. Так, у періоди домінування кількісних методів основна увага приділялася параметрам, не пов'язаним з індивідуальністю досліджуваного (тривалість, інтенсивність, структура переживань та ін.), тоді як специфіка якісного дослідження передбачає інтерес саме до індивідуального смислу переживання, його місця в структурі всього психічного життя особистості. Якісні методи дають змогу встановити суб'єктивну цінність, життєве значення певного переживання і породжених ним смислів.

Утвердження якісного підходу ознаменувало новий етап розвитку психологічної науки, де переживання нарешті набуло статусу повноцінного предмета дослідження. І сьогодні теза про те, що зміст суб'єктивно важливих (смыслотворчих) переживань є суто індивідуальним, а самі переживання мають неповторні характеристики та унікальне особистісне значення, виглядає вже достатньо очевидною. Погоджуючись із поглядами К. Коффки, ми наголошуємо, що переведення цих якісних відмінностей у кількісні показники, еталонне для природничих наук, є зовсім неприйнятним для переживань. Таким чином, найоптимальнішим способом дослідження змісту переживань нам видається саме комплекс якісних методів, адже, як зазначав Коффка, переживання є чистою якістю – і “кількісне” в тому значенні, у якому це розуміють у природознавстві, їм абсолютно не властиве (див.: [24, с. 139]).

Л і т е р а т у р а

1. *Адмакина Т. А.* Амбивалентность переживания как компонент эмоциональной отзывчивости на музыку / Т. А. Адмакина // Научный журнал “Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена”. – СПб., 2009. – № 102. – С. 337–341.
2. *Акимова М. К.* Психологическая диагностика [Электронный ресурс] / М. К. Акимова ; под ред. М. К. Акимовой. – СПб. : Питер, 2005. – 303 с. – Режим доступа : http://gendocs.ru/v11911/акимова_м.к._психологическая_диагностика.
3. *Бакалдин С. В.* Эмоциональные особенности переживания одиночества / С. В. Бакалдин // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2008. – Вып. 5. – С. 229–232.
4. *Балько И. А.* Религиозные переживания личности в категориях веры как психологическая проблема / И. А. Балько // Вестник ПСТГУ. Серия IV: Педагогика. Психология. – 2009. – Вып. 2(13). – С. 99–107.
5. *Бурлачук Л. Ф.* Введение в проективную психодиагностику [Электронный ресурс] / Л. Ф. Бурлачук. – К. : Ника-Центр, 1997. – 45 с. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/burlachuk.htm>.

6. Введение в психологию [Электронный ресурс] / под общ. ред. проф. А. В. Петровского. – М.: Академия, 1996. – 496 с. – Режим доступа: <http://medbookaide.ru/books/fold1002/book2107/p11.php>.
7. Волохонская М. С. Особенности переживания студентами лекционных и практических занятий [Электронный ресурс] / М. С. Волохонская // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2007. – Серия. 6. – Вып. 2 (ч. II). – С. 58–62. – Режим доступа: http://humanpsy.ru/volokhonskaya/lectures_seminars.
8. Горнова Г. В. Переживание города [Электронный ресурс] / Г. В. Горнова // Вестник Омского государственного педагогического университета: электрон. науч. журн. – 2006. – Режим доступа: <http://www.omsk.edu/article/vestnik-omgpu-8.pdf>.
9. Горошко Е. И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента [Электронный ресурс] / Е. И. Горошко. – М. – Харьков: Ра-Каравелла, 2001. – 320 с. – Режим доступа: <http://www.textology.ru/article.aspx?afd=91>.
10. Деева Н. А. Рефлексивные механизмы переживания кризиса и изменение ценностно-смысловой сферы [Электронный ресурс] / Н. А. Деева: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / – Омск, 2005. – 187 с. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/refleksivnye-mekhanizmy-perezhivaniya-krizisa-i-izmenenie-tsennostno-smyslovoi-sfery>.
11. Духновский С. В. Влияние переживания критических ситуаций на развитие девиантного поведения подростков: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук / С. В. Духновский. – Казань, 2002. – 27 с.
12. Жедунова Л. Г. Переживание тупика как одного из этапов личностного кризиса (опыт феноменологического исследования) / Л. Г. Жедунова, Я. И. Марова // Ярославский педагогический вестник. Серия: Гуманитарные науки. – 2009. – № 1(58). – С. 147–151.
13. Интроспекция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psychologos.ru/Интроспекция>.
14. Интроспекция. Новейший философский словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/526/ИНТРОСПЕКЦИЯ.
15. Мазилев В. А. Становление научной психологии: роль эксперимента и самонаблюдения / В. А. Мазилев, Е. А. Голубкова // Экспериментальная психология в России: Традиции и перспективы. / под ред. В. А. Барабанщикова. – М.: Ин-т психологи РАН, 2010. – С. 51–56.
16. Общая психология. Словарь [Электронный ресурс] / под ред. А. В. Петровского // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / ред.-сост. Л. А. Карпенко. – М.: ПЕР СЭ, 2005. – Режим доступа: <http://www.insai.ru/slovar/introspektsiya>.
17. Пергаменщик Л. А. Подходы к исследованию категории “переживание” в отечественной психологии / Л. А. Пергаменщик // Актуальные проблемы психологии личности: сб. науч. ст.. 2010. – С. 139–146.
18. Проект Ю. Л. Понимание и переживание стихотворного текста как предмет психологического анализа / Ю. Л. Проект // Известия Российского го-

- сударственного педагогического университета им. А. И. Герцена. Аспирантские тетради: № 9(29) : науч. журн. – СПб., 2007 (март). – С. 189–193.
19. *Пронина А. Н.* Исследование взаимосвязей между переживаниями и процессами социализации и индивидуализации личности детей-сирот дошкольного возраста / А. Н. Пронина // Психология образования в поликультурном пространстве. – Елец, 2010. – Т. 1 (№ 1). – С. 81–89.
 20. *Прохоров А. О.* О связи переживаний и психических состояний / А. О. Прохоров, Л. Р. Фахрутдинова // Ученые записки Казанского государственного университета. – Казань, 2008. – Т. 150. – Кн. 3 (Гуманитарные науки). – С. 50–55.
 21. *Соколова Е. Т.* Проективные методы исследования личности [Электронный ресурс] / Е. Т. Соколова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 176 с. – Режим доступа : <http://psymania.info/raznoe/363.php>.
 22. *Татенко В. А.* Психология в субъектном измерении / В. А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
 23. *Узикова А. Ю.* Ключевое переживание как единица анализа развития личности [Электронный ресурс] / А. Ю. Узикова // Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека “Дубна”. – 2009. – № 3. – Режим доступа : <http://www.psyanima.ru/journal/2009/3/2009n3a6/2009n3a6.pdf>.
 24. *Улановский А. М.* История и векторы развития качественных исследований в психологии / А. М. Улановский // Методология и история психологии. – 2008. – № 2. – С. 129–139.
 25. *Улановский А. М.* Феноменологический метод в психологии, психиатрии и психотерапии / А. М. Улановский // Методология и история психологии. – 2007. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 130–150.
 26. *Улановский А. М.* Феноменология в психологии и психотерапии: прояснение неотчетливых переживаний / А. М. Улановский // Московский психотерапевтический журнал. – 2009. – № 2. – С. 27–51.
 27. *Улановский А. М.* Изучение религиозных переживаний и дискурса (на материале исследования кришнаитов) / А. М. Улановский, А. Б. Матюхина // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2010. – Т. 7. – № 1. – С. 55–73.
 28. *Фахрутдинова Л. Р.* О субъектности переживаний / Л. Р. Фахрутдинова // Мир психологии. – 2008. – № 4. – С. 35–45.
 29. *Хаййнен Е. В.* Особенности использования проективной методики “Эмоциональное переживание себя и своё окружение” / Е. В. Хаййнен // Современные исследования социальных проблем. – 2010. – № 1(01). – С. 93–95.
 30. *Шагивалеева Г. Р.* Одиночество и особенности его переживания студентами : монография / Г. Р. Шагивалеева. – Елабуга : Алмедиа, 2007. – 157 с.

© Федорченко Н. В.